

ІСТОРИЧНА АРГУМЕНТАЦІЯ РОЗВИТКУ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Файчук Т.Г., к. філол. н.

СУФІКСИ ДЛЯ ТВОРЕННЯ ІМЕННИКІВ ІЗ НОВИМ ЗНАЧЕННЯМ ТА З НОВИМ ВІДТІНКОМ У ЗНАЧЕННІ (НА МАТЕРІАЛІ СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ П. БІЛЕЦЬКОГО-НОСЕНКА)

Статтю присвячено аналізу іменникових суфіксів на матеріалі Словника української мови поч. XIX ст. П. Білецького-Носенка. У тексті Словника в реєстровій частині засвідчено ряд суфіксів для творення іменників з новим значенням і з новим відтінком у значенні, з'ясовано специфіку подання цих суфіксів, продуктивність словотвірних типів у різні періоди.

Ключові слова: словотвір, суфікс, іменник, значення.

The article is sanctified to the analysis of substantival suffixes on material of Ukrainian Dictionary of P. Beletskogo-Nosenka (beg. of XIX century). In text of the Dictionary in register part the row of suffixes for creation of nouns with a new value and with a new tint in a value is validated, the specific of presentation of suffixes is found out, productivity of word-formation types in different periods.

Key words: word-formation, suffix, noun, meaning.

Стаття посвящена аналізу суффиксов имен существительных на материале Словаря украинского языка нач. XIX ст. П. Белецкокого-Носенко. В тексте Словаря в реестровой части засвидетельствован ряд суффиксов для образования существительных с новым значением и с новым оттенком в значении, выяснена специфика подачи этих суффиксов, производительность словообразовательных типов в разные периоды.

Ключевые слова: словообразование, суффикс, существительное, значение.

Дослідження історичного словотвору української мови довгий час перебувало на стадії аналізу окремих словотвірних явищ. На сучасному етапі питання словотвору іменників, а також окремих тематичних груп іменників активно розглядаються, з'явилося ряд праць, дисертаційних досліджень. Особливо вирізняються колективна монографія "Нариси з основоцентричної дериватології" за редакцією В. Грещука, монографія З.О. Валюх "Словотвірна парадигматика іменника в українській мові". Проблеми словотвірної структури іменників досліджують у своїх працях О.П. Карабута, Р.О. Бачкур, О.Д. Микитин.

Актуальність дослідження не викликає сумнівів, оскільки питання історичного словотвору української мови залишається малодослідженим, а обраний для аналізу "Словарь малороссийскаго, или юго-восточнорусскаго языка" (далі – Словник) П. Білецького-Носенка є джерелом ХІХ ст., за яким можливе вивчення словотвірних особливостей української мови в період її активного розвитку та формування. Основна мета, поставлена нами, – проаналізувати введені в реєстр Словника суфікси, за допомогою яких творяться іменники з новим значенням та іменники з новим відтінком у значенні, з'ясувати специфіку подання суфіксів, продуктивність словотвірних типів у різні періоди. Таким чином, актуальними є і предмет, і об'єкт дослідження. Появі словника передувала велика робота автора, його видання було визначною подією в історії української лексикографії, оскільки він був першим повним словником української мови.

За семантичними ознаками суфікси, за допомогою яких творяться іменники з новим значенням, поділяються на такі групи: суфікси на означення осіб; суфікси на означення назв абстрактних понять; суфікси на означення предметів та місця, засобів і наслідків праці людини; суфікси на означення збірності; суфікси на означення місця [2, с. 353]. Суфікси на означення осіб за Словником П. Білецького-Носенка вже були

об'єктом окремого дослідження, тому зосередимо нашу увагу на інших групах.

Так, семантична група узагальнюючих і абстрактних назв представлена у Словнику суфіксами: *-ость*, *-ствіє*, *-ство*, *-еніє*, *-изна*, *-отня*.

Суфікс *-ость* є абстрактним іменниковим; укладач досить поширено розкриває його значення: "*означаетъ осуществленныя свойства, придавая имъ какъ бы вещественность, взятую изъ признаковъ, образа, объема, дѣйствія, страданія, состоянія, обстоятельства, отношенія и пр.*": *побожность, божественность* (СМЯ, 266). Приклад *божественность* подається і в статті про суфікс *-ственность*, також характеризується як абстрактний і за визначенням укладача видуманий "*словесниками для показанія ихъ витієватости*", в розмовній мові не вживається (СМЯ, 340). На позначення абстрактності Словник подає ще кілька суфіксів: *-мость* – творить абстрактні іменники, похідні від дієприкметника або прислівника; для ілюстрації подається словотвірний ланцюжок: *терпѣти – терпимый – терпимо; отъ нихъ – терпимость* (СМЯ, 229), та суфікс *-ность*, що означає "*осуществленное отношеніе качества или количества*". Синонімічними або подібними, на думку укладача, є суфікси *-ствіє*, *-ство*, які інколи додають замість *-ность*: *своеволие – своевольный – своевольность – своевольствіє – своевольство* (СМЯ, 247, 340). Окремо подається суфікс *-енность*, що вживається для творення абстрактних іменників, похідних від прикметників; приклади наводяться у вигляді ланцюжка: *чувство – чувственный, отъ качества существительное чувственность* (СМЯ, 132). У сучасній українській мові (далі – СУМ) відповідником суфіксів є *-ість*, що передає абстрагування ознаки [1, с. 362].

Суфікс *-еніє* формує групу іменників віддієслівного походження сер. роду; приклади подаються парами: *спасати – спасеніє, поновляти – поновленіє* (СМЯ, 131). У СУМ суфіксу відповідають віддієслівні *-іння*, *-ення* з ознакою тривання в часі, відтінком опредметнення дії або стану [1, с. 359].

Суфікс *-изна* формує іменники жіночого роду, "не імплицитної особливого значення": *отчизна, трутизна, главизна, крутизна* (СМЯ, 165). Суфікс є непродуктивним у СУМ [1, с. 362].

Суфікс *-отня* вживається для творення іменників на позначення абстрактної ознаки дії, місця і кількості: *реготня, трескотня, стукотня, bigotня* (СМЯ, 267). Ті самі приклади подаються у статті про "кінцевий корінь" *-тня* (СМЯ, 353). Непродуктивний суфікс, у СУМ йому відповідають *-ння, -ання (-яння), -ення, -іння (-їння)* [1, с. 358–360].

Семантична група назв на означення місця та збірності представлена суфіксами: *-овня, -ота (-та)*.

Суфікс *-овня* творить іменники жіночого роду і означає "зібрання багатьох істот одного виду або сукупність їх дій": *вовковня, гартовня* (СМЯ, 256). Суфікс не зберігся у СУМ, поодинокі випадки вживання у варіанті *-івня* [3, с. 147].

Суфікс *-ота (-та)* утворює іменники жіночого роду, відображає "юмор говорящего и некоторую совокупность, собрание": *гомота, нудота, пустота* (СМЯ, 266). Приклади *пустота, голота* автор відносить ще й в статтю про "кінцевий корінь" *-та* (СМЯ, 347). У іншій статті укладач вводить "кінцевий корінь" *-та* на позначення іменників наз. відм. множини, що "показывает собрание малых животных, детей и вещей": *хлопя – хлопята, ведмежа – ведмежата, санча – санчата* (СМЯ, 347). У СУМ суфікс *-ота* утворює абстрактні, збірні назви [1, с. 361].

Семантична група назв конкретних речей і істот представлена суфіксами: *-ака, -ивка, -ило, -ло*.

Суфікс *-ака* вживається для творення іменників жіночого роду та спільного роду; значення слів із суфіксом "больше обыкновенного, иногда с иронией": *звирака, ижака, ужака* (СМЯ, 43). У СУМ суфікс також надає словам згрубілого, зневажливого відтінку (*задавака, писака*) [1, с. 352, 365].

Суфікс *-ивка* утворює іменники жіночого роду, "показывает происхождение предмета от другого предмета или вещи", стаття поширена, містить три значення: 1) назви

речей (*вишивка, грушивка*); 2) назви сіл (*Товкачівка*); 3) назви постів (*спасівка, петрівка, пилипівка*) (СМЯ, 163). Суфікс *-івка* зберігся у СУМ в усіх значеннях [1, с. 355].

Суфікс *-ило* творить іменники сер. роду, його семантику визначено так: "*показываетъ, что вещь опредѣлена для одного употребленія*": *кадило, кропило, мотовило, чорнило* (СМЯ, 167). У статті про суфікс *-ло* ці ж приклади подаються зі значенням "знаряддя". Також суфікс *-ло* надає інші значення словам: спільного роду згрубілі (*хамло, падло, пугало*), назви грубих знарядь праці (*зрукало, горнило*) (СМЯ, 211). У СУМ суфікс *-ло* живається в побутовій і виробничій лексиці [1, с. 355].

Суфікси, що утворюють іменники з новим відтінком у значенні, поділяються на такі групи: суфікси на означення збільшеності чи згрубілості поняття, вираженого іменником; суфікси на означення зменшеності чи здрібнілості поняття, вираженого іменником [2, с. 359].

Семантична група назв із негативним емоційним забарвленням представлена у Словнику суфіксами: *-ище, -овище, -юга, -ига*.

Суфікс *-ище* творить іменники зі збільшувальним значенням: *козачище, чумачище*. У іншій статті подано суфікс *-ище* із просторовим значенням. На думку укладача Словника, суфікс відображує порожній простір, на прикладах продемонстровано мотивацію значень: *двирь – сіе дворище (мѣсто, гдѣ прежде былъ дворъ)* (СМЯ, 173). У Словнику подані варіанти суфікса *-ище*: суфікс *-овище*, що показує предмет зі збільшувальним значенням: *смиховище, стыдовище* (СМЯ, 256), та суфікс *-инище* з варіантом *-иничище*, що творить іменники спільного роду зі збільшувальним значенням: *козичинище, бабинище, хатинище, хатиничище* (СМЯ, 169). Поданий суфікс *-вище*, що на думку укладача властивий назвам предметів "*воображаемыхъ больше обыкновенныхъ*": *гробовище, становище, чудовище, ратовище* (СМЯ, 80), є дублером суфікса *-овище*, про що свідчать ідентичні приклади. У СУМ суфікси *-ище, -овище* активно формують просторові назви та назви на означення згрубілості [1, с. 357, 365].

Суфікс *-га (-гъ)* властивий іменникам зі збільшувальним, згрубілим значенням: *хатюга, вислюга, злodyга* (СМЯ, 91, 110). Суфікс *-юга* дублює більшість прикладів статті про суфікс *-га*, служить для вираження такого ж значення (СМЯ, 410). У СУМ суфікс *-юга* у назвах людей підсилює негативну якість, виявлену початковою основою, надає слову лайливої зневаги, а при відсутності негативної якості в початковій основі нове слово передає тільки згрубілість [1, с. 366].

Суфікс *-ига* служить для творення збільшувального значення іменників жін. і спільного родів, "*иногда съ презрѣніемъ*": *товпига, шакапига, чапига* (СМЯ, 164). У СУМ суфікс непродуктивний, надає словам яскраве негативне забарвлення [3, с. 138, 164].

Семантична група назв на означення здрібнілості представлена суфіксами: *-еня, -енька (-енько), -ечка, -ечко, -икъ (-ыкъ), -окъ, -онька*.

Суфікс *-еня* із наголосом на останньому складі властивий похідним іменникам, що означають малят тварин та імена дітей; для відображення більшої міри пестливості додають ще суфікси *-тко, -точко*; приклади подаються словотвірним ланцюжком: *цюця – цюценя – цюценятко – цюценяточко*; *Павленя – Павленятко – Павленяточко* (СМЯ, 133). Суфікс *-еня* використовується у СУМ для творення назв малих щодо віку істот і дрібних речей [1, с. 364].

Суфікси *-енька, -енько* надають іменникам всіх родів зменшувально-пестливого значення; приклади подаються з додатковим контекстом: *сей Павлусенько, моя матусенька, мое серденько* (СМЯ, 132). Схожий суфікс *-онька* творить назви жін. роду із пестливим значенням: *дивонька, любонька, голубонька*; синонімічним до нього виступає *-очка*: *дивочка, голубочка* (СМЯ, 262, 268). Суфікси *-енька, -енько, -онька* в СУМ уживаються з відтінком особливої пестливості [1, с. 363-364].

Суфікс *-ечка* надає іменникам жін. роду значення "*уменьшительнаго уничижительнаго*": *Ганнечка, Ювжечка, лыжечка, чашечка* (СМЯ, 134). Суфікс *-ечко* надає іменникам сер. роду значення "*уменьшительнаго*": *сердечко,*

словечко (СМЯ, 134). Складні суфікси *-ечка*, *-ечко* зберегли значення здрібнілості в СУМ [1, с. 363].

Суфікс *-икъ* (*-ыкъ*) творить іменники чол. роду, надає словам значення "уменьшительного": *бубликъ*, *пальчикъ*, *хлопчикъ* (СМЯ, 167). У цьому значенні суфікс широко вживається як при назвах неживих предметів, так і при назвах істот у СУМ [1, с. 363].

Суфікс *-окъ* творить іменники чол. роду із зменшувальним значенням; приклади подаються парами: *имать* – *шматокъ*, *млинь* – *млинокъ*, *молоть* – *молотокъ* (СМЯ, 261). У СУМ суфікс найменш емоційно забарвлений, служить для означення малого розміру або здрібнілості переважно при назвах неживих предметів [1, с. 362].

Суфікси *-уленька*, *-улечка*, *-уля*, *-улька* подаються в одній статті, уживаються для творення зменшувальних та пестливих назв: *кривуля*, *косуля*, *Ганнуля*, *Ганнуленька*, *Ганнулечка*, *Ганнулька* (СМЯ, 364). Формант *-уля* та похідні від нього є непродуктивними у СУМ [2, с. 162].

Суфікс *-усь*, *-уся* також уживається у пестливих назвах чол. та жін. родів: *татусь*, *матуся*. Для зображення більшої міри зворушливості до них додають: *-енька*, *-енечка*, *-ененька*, *-есенечка*: *матусенька*, *матусенечка* (СМЯ, 367). Форманти *-усь*, *-уся* та похідні від них є непродуктивними у СУМ [1, с. 360].

Суфікс *-ячко* утворює зменшувальні назви сер. роду: *сим'ячко*, *знам'ячко*, *тим'ячко* (СМЯ, 415). Складний суфікс *-ячко* поширений у СУМ [1, с. 364].

Розглянувши суфікси для творення іменників з новим значенням та з новим відтінком у значенні, приходимо до висновку про багатство українських словотворчих засобів початку ХІХ ст. Нами засвідчені випадки не зовсім вдалого виділення суфіксів, коли до суфіксальної частини укладач відносить частину кореня, або навпаки, частину суфікса відносить до кореня. У зв'язку з цим помітне дублювання прикладів, варіативність одного й того ж словотворчого афікса. Більшість зафіксованих у Словнику суфіксів зберегли своє значення, лише невелика група суфіксів втратила свою продуктивність у сучасній українській мові.